

Česko-slovenská malakozoologie včera, dnes a zítra I.

Cílem tohoto krátkého seriálu je popsat a zhodnotit stopadesátiletý vývoj naší malakozoologie – přírodovědného oboru, který byl donedávna opomíjen, ne-li přímo podceňován, ačkoli je schopen poskytnout cenné poznatky v řadě dalších přírodovědných oborů. Měl jsem tu mimořádnou možnost sledovat jeho vývoj v rozsahu celých 80 let a podchytit tak jeho rysy v širokém rámci rozvoje přírodovědy a příbuzných oborů.

Počátky

Nutno předeslat, že měkkýši díky svým ulitám a lasturám poutali pozornost lidí od hlubokého pravěku buď jako ozdoba, nebo jako zdroj potravy, jak dokládají celé hromady prázdných lastur velevrubů a množství ulit hlemýžďů na některých holocenních nalezištích.

My se soustředíme na měkkýše jako přírodninu, kterou bylo možné obohacovat sbírky všelijakých přírodních objektů. Tuto stať bychom také mohli nazvat od lékaře Josefa Schöbla (1837–1902, obr. 1) po učitele-zoologa Josefa Uličného (1850 až 1913, obr. 3). Jde tedy o období, kdy vznikaly první spisy (Schöbl 1860), zachycující druhové bohatství naší malakofauny. Významnou roli v rostoucím zájmu o měkkýše sehrálo dílo profesora geologie a mineralogie Alfréda Slavíka (1847–1907, obr. 2) Monografie českých měkkýšů zemských i sladkovodních (1868), kde se autor snažil porovnat výskyt určitých druhů s celkovým rázům krajiny. Současně se rychle množily články různých autorů, otiskované zejména v časopise Vesmír. Podstatný příspěvek rovněž přinesla obě díla Stefana Clessina o malakofauně Německa a Rakouska-Uherska (1884, 1887). Při Příro-

dovědeckém klubu vzniká Malakologická sekce, jejíž výsledky jsou posléze vtěleny do vrcholného díla J. Uličného Měkkýši čeští (1892–96), kde autor k podrobným popisům připojuje u většiny druhů autorizované seznamy nalezišť, čímž jeho práce vyniká po stránce přesných informací nad jiné soudobé spisy. Třeba dodat, že Čechy (Království české) získávají cenný primát mezi menšími zeměmi, neboť Morava a Slovensko mají jen jednotlivé, nicméně často podrobné spisy o určitých oblastech. Z území Moravy jsou některé články J. Uličného i německých autorů, zejména geologa a archeologa Antona Rzehaka (1855–1923), ze Slovenska, kromě menších příspěvků uherských autorů, pochází zatím řada cenných, pečlivě zpracovaných spisů ze severozápadních končin z pera trenčínského přírodovědce, především entomologa, Karola Brančíka (1842–1915).

Na svou dobu poměrně bohatý obsah Uličného knihy znamenal zvrát v české malakologii. Vyvolal totiž dojem, že Čechy patří k dobře prozkoumaným územím, v důsledku čehož se mnozí sběratelé zaměřili na jiné objekty a malakologická sekce zanikla. Česká malakozoologie se tedy

od sběratelství pomalu posunuje k novým cílům na základě nových impulzů, které směřují spíše k vědeckému využití.

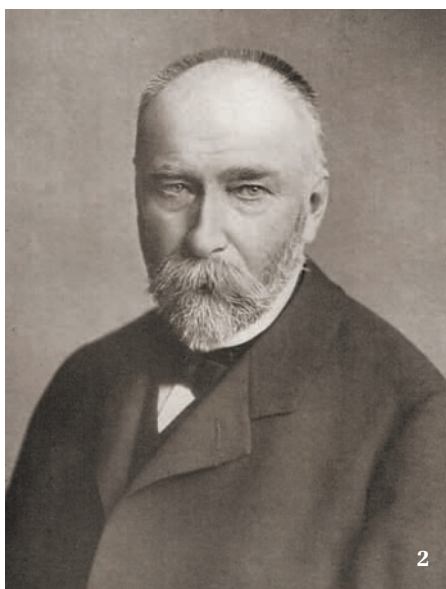
Malakozoologie na počátku 20. století – zájem o kvartér

Pouhých pět let po Josefu Uličném uveřejnil katolický filozof a lékař zajímaví se o botaniku, entomologii a malakozoologii Jozef Florian Babor (1872–1951) spis Měkkýši českého plistoceanu a holocenu (1901), jehož hlavním přínosem byl vzhled do vývoje fauny v minulosti a jeho význam pro pochopení tehdy ještě nedostatečně známé kvartérní přírody a krajiny. V této souvislosti nejde opominout německy psaný článek v časopise Lotos vydávaném v Praze, kde Schobert popisuje malakofaunu získanou z pěnovcového Mariánského pramene v Malé Chuchli.

S Baborem spolupracoval J. Novák – společně uveřejnili několik popisů nových druhů, jejichž existence se však nepotvrdila. Dalším spolupracovníkem a obdivovatelem J. F. Babora byl tehdy mladý Jaroslav Petrbok (viz dále), který v té době působil ve středním Polabí, kde se věnoval hlavně velkým mlžům, zejména velevrubům. Mezi nimi objevoval ojedinělé zvláštní tvary, jež pojmenoval henomorfy. Známý je jeho spis Plasticita Najadeí českých (1911).

Objevuje se rovněž první cílevědomý malakofaunistický článek Měkkýši fauna Šumavy (1910), uveřejněný mladým lékařem Zdeňkem Frankenbergem (1892 až 1966). Zde je potřeba se podrobněji seznámit s postavou tohoto malakologa, jelikož řádně prováděná faunistika, která si pečlivě všímá charakteru stanovišť, je klíčem k hlubšímu poznání života i vlastností měkkýšů. K takovému pojetí má však zmíněná fauna Šumavy ještě velmi daleko a obsahuje některé záhadné údaje, které pravděpodobně vznikly záměnou s lokalitami stejného nebo podobného jména.

- 1 Josef Schöbl (1837–1902), český oční lékař, profesor pražské univerzity
- 2 Alfréd Slavík (1847–1907) byl profesorem geologie a mineralogie na C. a k. české vysoké škole technické v Praze.
- 3 Josef Uličný (1850–1913) působil jako učitel v Třebíči i jiných městech.

Frankenberger totiž neuvádí, co jsou jeho osobní sběry a co převzal z jiných pramenů, třeba i místních sbírek ve školách nebo od sběratelů. Např. plži rodů ovsenka (*Chondrina*) a žitovka (*Granaria*) nemohli pocházet od Volar, protože tam široko daleko nemají vhodná stanoviště.

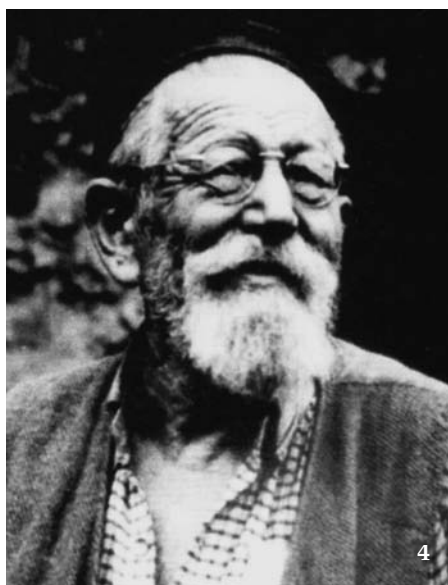
Jak je zřejmé, krátké období mezi počátkem 20. století a první světovou válkou znamenalo skutečný zvrat v malakozoologickém výzkumu a začátek nového rozvoje.

Fenoménn Petrbock

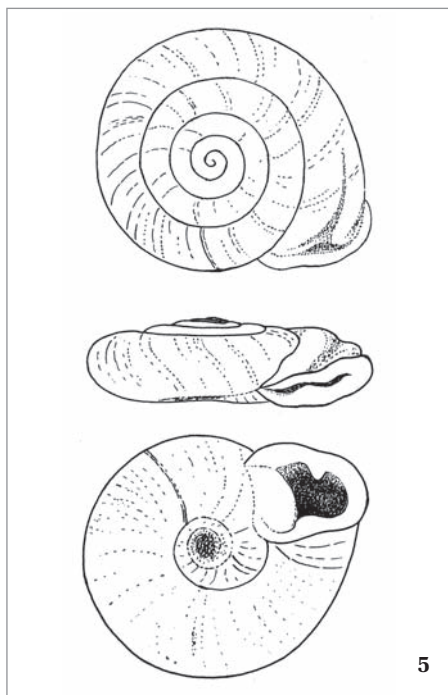
Zrod Československa po první světové válce vyvolal změny, které postihly českou, nyní již československou, malakozoologii. Babor odešel do Bratislavy, podobně i Frankenberger, vážnější adept malakozoologie se nevyonořil, a tak nová československá malakozoologie doslova splynula s jediným jménem – Jaroslav Petrbock (1881–1960, obr. 4). Tento „amatérský“ paleontolog, archeolog, jeskyňář i spisovatel postupně zakotvil v suterénu Národního muzea, kde působil až do své smrti v r. 1960. Našel i nového přítele, lékaře Jana Axamíta, vynikajícího amatérského archeologa, který ho nasměroval k Českému krasu. Petrbock se tam vrhl do výzkumu jeskyní, kde kombinoval archeologii se sběrem fosilních měkkýšů. Zajímavé je, že přitom nevěnoval větší pozornost bohaté xerothermní fauně této oblasti.

Petrbock nám zanechal kuriózní dědictví – stovky článků, článků a zpráviček o fosilních i recentních měkkýších, kterými po léta doslova zaplavoval různé přírodovědecké časopisy, zejména Přírodu vydávanou brněnským archeologem a speleologem Karlem Absolonem (1877–1960). Tato záplava je často podle publikovaného Petrbockova hesla „Každá práce, byť jednočládková, musí přinášet nova, jinak se nevyhneme plácání nesmyslů“. Rozbor jeho statí však odhaluje způsob pracovního stylu, který zastával, i územní rozsah údajů, který se posléze ukáže jako značně omezený. Jde především o širší okolí pražské včetně Českého krasu a krajiny směrem k střednímu Labi, ne však již Křivoklátska nebo Posázaví, a nečetných vzdálenějších lokalit, třeba na úpatí Středohoří. Mimo Čechy navštívil Dolní Věstonice a okolí Brna, zřejmě ve spolupráci s Karlem Absolonem. Na Slovensku se účastnil výzkumů pleistocenních travertinů spolu se svým muzejním kolegou prof. Františkem Němčicem. I když šlo o malý počet lokalit, poskytly tyto výzkumy hodnotné výsledky, např. záchranu výlitku mozkovny preneandertálce z Gánovců nebo nález interglaciálního plže elony dvojzubé (*Soosia diodonta*, obr. 5) na Stránské skále u Brna. Odtud popsal Petrbock i vymřelý druh *Campylaea capeki* (obr. 6).

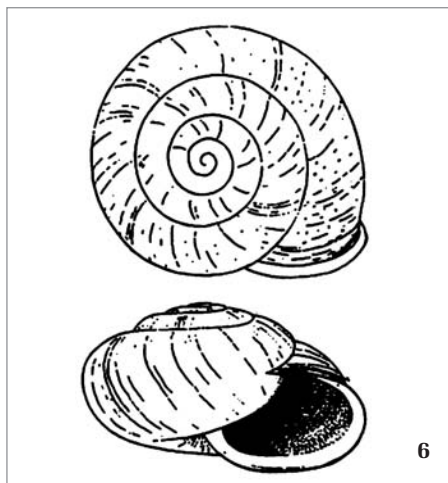
Na druhé straně Petrbock neprováděl malakofaunistický výzkum žádného přírodně zachovalého území a zcela opomíjel ekologické nároky i charakter stanovišť sbírání měkkýšů. Následkem toho v jeho sběrech nenajdeme třeba různé zástupce původní lesní malakofauny, takže z hlediska malakozoologické prozkoumanosti stovky jeho zpráv nepřinesly žádné podstatné změny, přestože území nové republiky nabízelo řadu zajímavých oblastí. Petrbock houževnatě lpěl na starých spi-

4

5

6

4 Praotec jeskyňářů, archeolog, paleontolog a spisovatel Jaroslav Petrbock (1881–1960) ke konci života, kdy náruživě kopal v jeskyních Českého krasu.

5 V meziledových dobách žila v našich lesích elona dvojzubá (*Soosia diodonta*), která indikuje vyšší teplotu a dodnes přežívá v jižních Karpatech.

6 Vůdčí druh měkkýších společenstev interglaciálů časného středního pleistocénu *Campylaea capeki*, globálně již vyhynulý, popsán J. Petrbockem. Orig. V. Ložek (obr. 5 a 6)

7 František Prošek (1922–1958), vynikající amatérský archeolog, propagující moderní přístupy v oboru a především víceoborovou spolupráci s přírodovědci.

8 a 9 Měkkýši československého kvartéru (1955) a Klíč československých měkkýšů (1956)

10 a 11 Při výkopu travertinové kupy Hôrka-Ondřej u Popradu (obr. 10) a výkopu v ústí jeskyně Pod Úlohami v Gaderské dolině ve Velké Fatře (11; pozn. redakce: na obou fotografiích V. Ložek). Snímky z archivu autora

kou svých vzorů (Babor, Axamít, Absolon) pohrdal akademickými autoritami a ve starším věku byl velice žárlivý na konkurenci „amatérů“, jako byl učitel Vítězslav Hlaváč nebo středoškolský profesor Antonín Culek (1904–1955), jejichž publikace v tisku nevybíravě kritizoval (např. studii měkkýšů hradu Oheh v Železných horách z r. 1944 od A. Culka).

Kvartérní malakostratigrafii a případně rekonstrukci prostředí podle malakologické indikace z velké části pomíjel. Výjimkou byly jeho pokusy zařadit holocenní nálezy do jednotlivých fází tohoto období, která označoval kombinací marinní a paleobotanické škály, takže v jeho spisech nacházíme názvy jako boreál-ancylien nebo atlantický littorinien. Celkově nízká úroveň jeho pracovních metod vedla však jen k malému přínosu nových poznatků o české malakofauně v kontrastu ke stovkám jeho příspěvků v literatuře. Petrbock téměř do své smrti zkoumal výplň jeskyně na Kobyle u Koněprus, kde však také nerozlišil interglaciální společenstvo od glaciálního, jak určila revize provedená autorem tohoto článku.

František Prošek u zrodu nových malakologických metod

Z předchozího textu je zřejmé, že těsně po druhé světové válce byla československá malakozoologie hotová *tabula rasa*, která zaostala za výsledky dosaženými v sousedních zemích, jak nejlépe dokládá srovnání s moderně pojatou prací Paula Ehrmanna v Tierwelt Mitteleuropas (1933).

Bylo nutno mnohé napravit a dohonit a na pomoc přišel mladý archeolog František Prošek (1922–1958, obr. 7), který sice postrádal vysokoškolské vzdělání (posléze si ho doplňoval), zato však byl jedinečně nadaným pozorovatelem, a to nejen v archeologii. Šlo především o dva případy, které představovaly hlavní popud k nástupu nové malakozoologie.

Prošek se zabýval staropleistocenními nálezy v cihelnách dolního Povltaví, kde zkoumal i sprašový a terasový systém z hlediska stratigrafie kvartéru. Při té pří-

sech a třeba nepřítomnost fosilních ulit v jižních Čechách nevykládal nedostatkem prostředí vhodného pro fosilizaci, nýbrž prostým závěrem, že tam měkkýši nežili.

V meziválečném období i za protektorátu se Petrbock cítil jako opravdu jediný kvalifikovaný reprezentant české malakozoologie jak recentní, tak fosilní. S výjim-

ležitosti objevil bohatou interglaciální malakofaunu a vyzval mě, abych se připojil k jeho bádání. Druhý popud přinesly jeho aktivity na Slovensku, kde se účastnil záchranného archeologického výzkumu v plánovaném průmyslovém území jižně od Košic. Odtud podnikl i kontrolní výzkumy v nedalekém Slovenském krasu, kde zjistil jedinečné odkryté stěny pěnovců s bohatou malakofaunou v Hrhově a Eveteši u Jablonova. V profilech se nacházely jak archeologické horizonty z bronzové doby, tak bohatá fauna měkkýšů v jejich nadloží, z níž bylo možné vyčíst, že odlesnění krasu následovalo po sklonku doby bronzové, tedy asi po r. 800 před Kristem.

F. Prošek mě také přivedl ke kvartérní malakozoologii. Bylo zřejmé, že je třeba rozvinout nové metody jak v recentní, tak ve fosilní malakozoologii. Převrat měly zajistit dvě souborné práce, které jsem publikoval krátce po sobě a které zahájily novou poválečnou etapu naší malakozoologie – Měkkýši československého kvartéru (1955) a Klíč československých měkkýšů (1956). Shrnovaly všechna data na území Československa a obsahovaly kompletní bibliografie recentních i fosilních měkkýšů. Způsobem zpracování odpoví-

daly tehdejší nejnovější publikacím, zejména výše zmíněné práci P. Ehrman- na, a obsahovaly i výsledky nových výzkumů, které počaly od konce války. Současně probíhal výzkum v celém rozsahu republiky umožněný dlouhodobým úkolem Geologického ústavu ČSAV, kde jsem byl zaměstnán, zabývající se meliorací půd. Tak byly získány nové materiály, jež brzy vý-

znamně převyšovaly množstvím i novodobým zpracováním a důrazem na ekologii i způsoby fosilizace nad předválečnými díly. Vyvrcholením se stalo vydání monografie Quartärmollusken der Tschechoslowakei (1964), která reprezentovala Československo na kongresu International Union For Quaternary Research (INQUA) v USA v r. 1965 a kromě ryzí kvartérní malakozoologie obsahovala i podrobné popisy průběhu kvartéru na našem území. Pouze tafonomii (způsobu fosilizace) v řadě fosiliferních sedimentů bylo věnováno 50 stran textu a bylo zde registrováno množství zpracovaných lokalit. Tento spis i souborný přehled československého kvartéru v angličtině, vydaný v Polsku na kongresu INQUA v r. 1961, pak poskytly základ dalším malakologickým výzkumům, v té době sledovaným širokým okruhem pracovníků v cizině.

V příštím dílu se podíváme, jak se naše malakozoologie vyvíjela po okupaci Československa v r. 1968.

Použitá literatura uvedena na webu Živy. S tématem souvisejí články v Živě 2001, 1: V, 2: XXI, 3: XXXVII a 4: LIII; 2014, 3: 124–126 a 4: 169–171; 2015, 5: C.

